

Predgovor

Milijonske žrtve prve polovice »kratkega« 20. stoletja med letoma 1914 in 1950 niso več posledica apokaliptičnih naravnih nesreč, epidemij bolezni ali lakot, ampak pretežno različnih oblik političnega nasilja. Med njimi izstopa t. i. državno politično nasilje, ki so ga izvajali nosilci oblasti preko oblastnih ter znotraj njih represivnih aparatov (vojska, policija, sodstvo, varnostnoobveščevalne službe) zoper državljane drugih držav z namenom doseči specifične zunanjepolitične cilje kot tudi zoper notranjepolitične nasprotnike in tako za doseganje notranjepolitičnih ciljev.

Med najhujše oblike političnega nasilja sodijo vojaški spopadi, ki so v tem času zahtevali tudi največje število smrtnih žrtev, po nekaterih ocenah prva svetovna vojna 35 milijonov, druga pa 60 milijonov. Tudi zaradi razvoja orožja za množično uničevanje so bile vojne vse bolj brutalne, žrtve niso bile več le neposredno vpleteni vojaki, temveč tudi civilisti, ki so v »totalnih« spopadih postali legitimni vojaški cilj. Druga izjemno »smrtonosna« oblika političnega nasilja za doseganje notranje in zunanjepolitičnih ciljev so bili genocidi ali etnocidi. Značilno pa je bilo tudi državno politično nasilje v ožjem smislu, torej nasilje nosilcev oblasti do dejanskih ali domnevnih političnih tekmecev.

Ob tem je treba poudariti, da je določena stopnja državne represije prisotna v vseh sistemih, saj vsaka država z njo ščiti svoj družbenopolitični sistem tako pred zunanjimi kot pred notranjepolitičnimi nasprotniki. S tem ohranja javno varnost, red in mir ter zagotavlja spoštovanje sprejete oziroma uvedene zakonodaje. V primerih, ko gre za očitno oblastniško samovoljo vladajočih političnih elit in je politična represija bolj ali manj v funkciji utrjevanja in potrjevanja oblasti s preganjanjem dejanskih ali potencialnih političnih nasprotnikov, ali je namenjena nelegitimnemu vpeljevanju različnih zunanjih in notranjih politik, vse to pa spremljajo hude kršitve osnovnih človekovih pravic, dobi pojem državne politične represije izrazito negativen pomen. Govorimo o t. i. politizaciji represije. 20. stoletje nam je zlasti v totalitarnih družbeno-političnih ureditvah postreglo z

njenimi številnimi pojavnimi oblikami, ki segajo od individualnih do množičnih oblik državnega terorja: prepovedi delovanja, omejevanja osnovnih državljskih pravic, aretacij, ugrabitev, mučenj, izvensodnih kaznovanj, usmrtitev, zlorab nadzora nad ljudmi, lustracij, internacij v delovna ali koncentracijska taborišča, nasilnih preseljevanj in ne nazadnje tudi političnih sodnih procesov.

V knjigi, ki je pred vami, je v ospredju čas druge svetovne vojne in neposredno po njej. Vojna je bila Slovencem vsiljena in s tem že sama po sebi nasilna, v njej pa so doživeli tako genocid kot etnocid, okupatorji so streljali talce in tudi tiste, ki to »pravno« niti niso bili, izvajali so poboje, mučenja, izganjali prebivalstvo, doživeli tudi medsebojno bratomorno vojno z vsemi način nasilja, po vojni pa izvensodna kaznovanja in poboje.

»... , ker mene več domov ne bo«. Te besede je v svojem poslovnem pismu zapisal Slavko Potisek, 30-letni steklar iz Hrastnika, ki je bil kot talec ustreljen 15. avgusta 1942 na dvorišču zaporov Stari pisker v Celju. Bil je eden od več kot 98.000 smrtnih žrtev (6,6 odstotka prebivalstva), ki so zajete v podatkovni bazi Inštituta za novejšo zgodovino z naslovom *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Med temi jih je več kot tretjina izgubila življenje v neposrednem bojevanju, drugi pa so umirali v okupatorjevih zaporih, v izgnanstvu, v koncentracijskih taboriščih, na prisilnem delu, okupator jih je pobijal v ofenzivnih in »očiščevalnih« akcijah ter kot talce. Med njimi so tudi žrtve, ki sta si jih medsebojno prizadejali partizanska/ revolucionarna in protipartizanska/protikomunistična stran med okupacijo, in žrtve povojnega obračuna.

Tudi v drugi svetovni vojni je bilo največ žrtev iz vrst pripadnikov oboroženih formacij, a v primerjavi s prvo svetovno vojno se je močno povečal delež civilnih žrtev. Med prvimi je največ pripadnikov slovenskih partizanskih enot, veliko pa jih je tudi med prisilnimi mobiliziranci v nemško vojsko in pripadniki raznih slovenskih protipartizanskih enot, ki so tudi žrtve povojnega obračuna. Struktura žrtev med civilnim prebivalstvom je raznolika. Med njimi so tiste, ki v vojno dogajanje niso aktivno posegale (otroci, žrtve bombardiranj itd.), in tudi tiste, ki so bile aktivni sodelavci partizanskega ali protipartizanskega tabora, drugi sodelavci okupatorja (npr. ovaduhi, uslužbenci v okupatorjevih strukturah itd.), ki jih ne moremo uvrstiti med »navadne« civiliste. Zaključimo lahko torej, da je bil delež civilnih žrtev velik tudi zato, ker je bilo med njimi veliko aktivnih udeležencev vojne. Analizi teh podatkov je namenjeno uvodno poglavje knjige avtorice Vide Deželak Barič, ki zadnja leta vodi omenjeno raziskavo.

Uvodnemu poglavju sledijo prispevki več avtorjev, med njimi zlasti sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino, ki so se ukvarjali ali se še ukvarjajo s problematiko

nasilja med vojno in po njej. Med njimi sta tudi Dunja Dobaja in Marta Rendla, ki sta ob zbiranju podatkov za podatkovno bazo o smrtnih žrtvah zbrali veliko gradiva tudi o osebnih zgodbah žrtev. Prav to je osnovni namen knjige, ki je pred vami, prestopiti iz ozkih statističnih podatkov in predstaviti osebne usode sicer majhnega delčka od skoraj sto tisoč umrlih med vojno in v povojnem obračunu. Osredotočili smo se torej na vprašanje, kdo so bili ljudje, ki jih je zajelo nasilje, na njihovo predvojno in medvojno delovanje.

Nevenka Troha v poglavju o dogajanju v Hrastniku v letu 1942 piše o enem od vrhuncev medvojnne represije, o nasilju nemškega okupatorja na slovenskem Štajerskem v tem letu, ki skuša z množičnimi streljanji sodelavcev osvobodilnega gibanja in deportacijami njihovih svojcev v koncentracijska taborišča zajeziiti odpor na ozemlju, ki ga ima, čeprav ne tudi formalno, za del rajha. Med svojci so tudi t. i. ukradeni otroci, ki so jih ločili od staršev in jih poslali v posebna taborišča na »prevzgojo«, kar je pomenilo v ponemčenje. Posebej izpostavi dogajanje v Hrastniku, od koder je bilo takrat ustreljenih 54 talcev, v veliki večini mladih aktivistov OF, in aretiranih 166 družinskih članov talcev in partizanov, od dojenčkov do ostarelih. Kar 59 jih je umrlo v taborišču, od teh 58 v Auschwitzu.

O povojnem nasilju na t. i. Spodnjem Štajerskem, ki je bilo na eni strani izraz maščevanja za povzročeno trpljenje v času vojne, po drugi strani pa sredstvo za dosego revolucionarnih ciljev, piše Marta Rendla. Povojni množični poboji so bili na Slovenskem Štajerskem, kjer je živelo približno 4 % nemškega prebivalstva, usmerjeni zlasti na civilno prebivalstvo. Oblasti so preganjale osebe nemške narodnosti, ki so bile ali premožne ali pa so aktivno sodelovale v nemških političnih organizacijah, medtem ko je preganjane Slovence, med katerimi so bili tudi tisti, ki so bili vključeni v različne okupatorjeve oborožene formacije in policijski aparat, oblast imela za okupatorjeve sodelavce in politične nasprotnike. V manjši meri so bili med žrtvami tudi Slovenci iz vrst oborožene protirevolucije. Povojno nasilje pa je bilo tudi sredstvo za dosego revolucionarnih ciljev, med katere je sodilo poddržavljenje premoženja dejanskih ali domnevnih sovražnikov.

Renato Podbersič v poglavju o represiji nad nasprotniki revolucije na Primorskem poudarja, da ima Primorska posebno zgodovinsko izkušnjo, saj so njeni prebivalci zaradi dve desetletji dolgega fašističnega pritiska iskreno podprli partizansko gibanje v upanju na izboljšanje razmer po končani drugi svetovni vojni in zlasti na združitev z matičnim narodom. V primerjavi s t. i. Ljubljansko pokrajino je bilo tam manj žrtev revolucionarnega nasilja. To se je razmahnilo v letu 1943, najbolj po kapitulaciji Italije, ko se je tudi zaostrila komunistična sestavina narodnoosvobodilnega gibanja, kar je s t. i. drugo fazo revolucije vodilo v uresničevanje revolucionarnega prevzema oblasti, in to z značilnostmi sovjetskega sistema. Vrhunec je doseglo sredi leta 1944. V drugem delu pa avtor obravnava primere revolucionarnega nasilja v vasi Miren pri Gorici.

V poglavju z naslovom »Pogrešani« Nevenka Troha analizira strukturo in delovanje oseb, ki so bile kmalu po tem, ko so jih maja 1945 na območju današnje Tržaške pokrajine aretirale jugoslovanske oblasti, usmrčene ali pa deportirane v Jugoslavijo in so umrle ali bile usmrčene med deportacijo in v zaporih ter taboriščih vojnih ujetnikov. Pri tem ugotavlja, da je večina pogrešanih bila pripadnikov oboroženih enot, kot so razne veje vojske in policije, zlasti agentov javne varnosti in fašistične milice, pa tudi med civilisti je za mnoge najti podatke o njihovem aktivnem sodelovanju s fašizmom in nacističnim okupatorjem. Hkrati pa je med pogrešanimi tudi več protifašistov, ljudi, ki so bili aretirani po pomoti, iz osebnega maščevanja itd. O kaosu, ki je vladal v prvih mesecih po vojni, ko so se premikali tisoči vojnih ujetnikov in drugih zajetih, nam ilustrativno priča primer finančnih stražnikov. Ti so bili zajeti v dveh vojašnicah v Trstu, potem ko so sodelovali v proitalijanski vstaji konec aprila 1945 in nato doživeli popolnoma različno usodo. Prvi so bili deportirani v taborišče vojnih ujetnikov v Borovnici pri Ljubljani in skoraj vsi kmalu izpuščeni, za drugimi pa se je v nekaj dneh po aretaciji izgubila vsaka sled.

V poglavju »Kdo so bili usmrčeni« se Dunja Dobaja osredotoča na analizo starostne in poklicne strukture ter predvojne in medvojne politične usmerjenosti nekaterih od tistih pripadnikov Slovenskega domobranstva v Ljubljanski pokrajini, ki so jih po vojni izvensodno usmrtili. Pri tem je uspela dobiti vpogled v življenje posameznikov, ki so se iz različnih razlogov odločili, da se pridružijo protirevolucionarnemu taboru, pri čemer arhivsko gradivo ponuja zgolj osnovne podatke o posamezniku, literatura pa globlji vpogled v njihovo življenje in v življenje njihovih družin. V ospredju je predvsem kmečko prebivalstvo, ki se je že tradicionalno nagibalo h katoliškemu taboru in tako odklanjalo sodelovanje s partizani, ki so jih enačili s komunisti.

Žiga Koncilija opiše življenjsko pot Ivana Rancingerja, ki je v marsičem zgodba »represivnega« 20. stoletja. Rodil se je v avstroogrski monarhiji, odraščal in idejno nazorsko zorel v Kraljevini SHS/ Jugoslaviji, bil priča nemški okupaciji, izgradnji in evoluciji socialistične Jugoslavije vse do njenega konca ter ne nazadnje neodvisnosti Republike Slovenije. V dveh družbenopolitičnih in enem okupacijskem sistemu je izkusil značilnosti vsakokratne državne represije in tako večji del življenja preživel z etiketo političnega nasprotnika ob nadzoru, številnih hišnih preiskavah in aretacijah s strani orožnikov, agentov Gestapa in UDV. Preživel je mnoga zasliševanja, mučenja, poniževanja, večkrat je sedel na zatožno klop in izkusil ležišča številnih zaporov in taborišč. Kot komunist je bil na robiji v Sremski Mitrovici, od decembra 1941 v taborišču Auschwitz, od marca 1943 pa v Buchenwaldu. Po vojni je bil aretiran septembra 1948 in na t. i. 8. dachauskem (buchenwaldskem) sodnem procesu junija 1949 obsojen na 18 let, aprila 1953 pa pogojno izpuščen. Šele januarja 1971 je bil z razveljavitvijo sodbe rehabilitiran.

Boris Mlakar piše o Roberta Brasillachu, francoskem pisatelju, dramaturgu, literarnem in gledališkem kritiku, ki je bil vse od začetka tridesetih let vidni predstavnik profašističnega gibanja Francoska akcija in občudovalec Mussolinija in Hitlerja, ker sta spet obudila k življenju stare mite, v nacionalsocialistični Nemčiji pa je videl pravo antitezo osovraženi Tretji (francoski) republiki, predvsem pa vladavini Ljudske fronte. V vladi francoskega kvizlinga maršala Pétaina je prevzel mesto glavnega urednika *Je suis partout*, štirinajstdnevnik z naklado do 300.000 izvodov, ki je bil najpomembnejši organ pariške kolaboracije. V številnih člankih je pisal o pravem francoskem fašizmu in »fašističnem človeku« in med drugim zahteval, da se Francija popolnoma »loči od svojih Judov«, kar je implicitno med drugim pomenilo odobravanje njihove deportacije v uničevalna taborišča. Januarja 1945 je bil postavljen pred sodišče pod obtožbo »duhovne izdaje«, sodelovanja in pomoči pri pošiljanju ljudi v smrt, s tem da je objavljaval imena ljudi, ki so prekršili vichyjske zakone. Usmrčen je bil 6. februarja 1945.

Politične sodne procese najdemo domala v vseh zgodovinskih obdobjih in v vseh družbenih sistemih v najrazličnejših oblikah in izpeljavah. Medtem ko so nekateri posamezni politični sodni procesi zgodovinsko prelomnega značaja, so drugi le eni izmed serije političnih sodnih procesov v krajši ali daljši epizodi politične represije. Na zatožnih klopeh se znajdejo različni subjekti represije, posamezniki ali skupine političnih nasprotnikov, ki poosebljajo določen idejno-nazorski pogled, institucije, generacije, narod, razred, režim ali celo civilizacijo. Oblast jih prireja v tajnosti ali pa iz njih napravi prave dramaturško zapletene spektakle z množičnim spremljanjem javnosti. Odvijajo se lahko po hitrem postopku ali s taktično prilagojenim zaporedjem pred rednimi, izrednimi in vojaškimi sodišči. Sodna dvorana kot simbolno bojno polje spopadov argumentov preganjanih, nasproti katerim stoji »nedotakljiv« družbeno-politični sistem, lahko služi tudi kot učinkovito sredstvo manipulacije množic. Njihovi nameni, vzroki in posledice pa so zelo različni in jih lahko razberemo šele takrat, ko posamezni politični sodni proces časovno, prostorsko in tematsko umestimo.

Poleg izvensodnih usmrtitev in drugih skrajnejših oblik politične represije predstavljajo politični sodni procesi eno od pomembnih orodij, s katerimi so povojne slovenske oblasti poleg sojenja za vojne zločine in kolaboracijo obračunavale tudi s potencialnimi ali dejanskimi političnimi nasprotniki. Tadeja Tomišek Čehuljč je avtorica seznama Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč v Sloveniji 1945–1952. Pregled je izdelan na osnovi gradiva vojaških in civilnih sodišč in je pomemben vir za analizo problematike delovanja povojnega sodstva, za to, koga vse je zajela tovrstna represija in za njeno dinamiko. Gre za prvi celovit prikaz smrtnih obsodb sodišč v Sloveniji, ki so se zaključile z letom 1952. Po tem letu smrtnih obsodb za politično delovanje ni bilo.

Avtorji monografije smo pripravili tudi izbor dokumentarnega in slikovnega gradiva, ki je objavljeno kot priloga posameznih poglavij. Knjiga zaradi dejstva, da je večina omenjenih oseb »neznanih« in so omenjene le v povezavi s svojim »primerom«, opisanim v članku, nima imenskega kazala, saj le-to ne bi v ničemer prispevalo k preglednosti vsebine. V posameznih poglavjih so navedeni številni posamezniki, ki jih označujeta čas in prostor, pa tudi specifika dogajanja, in so tako akterji le v dejanjih, ki so opisana.

Ta monografija je v veliki večini še ne predstavljen prikaz nasilja v vojnem in povojnem času, ki danes žal še vedno v celoti ni postalo predmet objektivne obravnave zgodovinopisja in potrebnega spoštovanja do umrlih, ampak ostaja sredstvo za medsebojno obračunavanje in manipulacije današnjih političnih akterjev. Hkrati pa se je bati, da novega tovrstnega dela, ki bi bilo plod temeljitih zgodovinopisnih raziskav, prav kmalu ne bomo dobili v roke ob dejstvu, da smo bili v zadnjih letih na Inštitutu za novejšo zgodovino pri poskusih pridobivanja raziskovalnih projektov s to tematiko neuspešni. Odgovor na to je morda tudi v nerazumevanju tujih recenzentov za te raziskovalne projekte, ker ne poznajo dovolj problematike, ki nas v Sloveniji še vedno obremenjuje.

Kakorkoli, avtorji menimo, da ta knjiga bralcem širi vedenje o množici različnih usod ljudi, ki so umrli nasilne smrti med drugo svetovno vojno in kmalu po njej. To je bil tudi njen namen. Pri tem upamo, da bo naše delo naletelo na pozitiven, z ideologijami neobremenjen sprejem.

Nevenka Troha, Žiga Koncilija